

MOJE TAMNOVANJE NA SAVSKOJ CESTI*)

Noć između 22 i 23 avgusta 1941.

Ne znam koliko je sati, ali po tome koliko sam spavao, moglo bi biti 1 sat poslije ponoći.

Vrata ćelije broj 16 bučno se otključavaju. Svetlo se pali. Ja se uspravljam na slamnjači.

Na vratima se pojavljuje ključar i jedan stražar sa puškom o ramenu.

— Jeste vi Židov? — pita ključar.

— Jesam.

— Spremite se. Idete na strijeljanje.

— Ja sam spreman, — odgovaram.

Vrata se zalupe i zaključaju, svijetlo se gasi.

Sjednem na slamnjaču i podbočim glavu rukama. Gledam kroz otvoren prozor i rešetke: pred prozorom veliko stablo divljeg kestena. Kroz lišće mu vidim zvjezdano nebo. Tišina, koju jedino prekida jednoličan korak stražara pred ćelijom.

Dakle, ipak... Hvala bogu da će se i to završiti... Prije osam dana bilo mi je gore: saslušavali su me od 11 i po uveče do 4 i po sata ujutru i sto puta sam pozeleo da me ubiju, samo da me ne „saslušavaju“ dalje...

A sada je kraj!... Vrijeme je. Dosta je bilo patnji kroz ovih osam dana. Gotovo i previše. Dovedi su me amo u samicu prije tri dana. Stvari su mi oduzeli: pokrivač, nešto rublja, čak i cipele, koje zbog natečenih nogu nisam mogao da obujem, i sve, sve drugo. A kad su me odvodili, rekli su mi da idem na strijeljanje. Bilo mi je pravo.

Pravo mi je i sad. Ja nemam šta više da mislim, ni šta da želim, ni šta da kažem. Neka bude kraj!... Što prije, što prije! Žena svakako veruje da sam strijeljan još prije tri dana, kad su me noću odveli iz zatvora u nepoznatom pravcu. Svi hapšenici rekli su mi da idem na strijeljanje, pa su valjda to isto rekli i ženi.

*) Na savskoj cesti, u Zagrebu, u zgradi bivše Ženske kaznionice, nalazio se za vreme NDH zloglasni ustaški logor.

Moja žena.... Moja deca!.... Srce mi se grči. Ljubljena dječice moja, jadna siročadi! Šta li vam je majčica rekla kad su joj saopćili da sam strijeljan?... A, eto, ja još živim i mislim na vas... Još nekoliko časaka živi vaš tajko, a posljednje mu misli idu k vama i k majčici vašoj.... Nikad vas neću više vidjeti.... Nikad se više neću igrati s vama... Neću vas više uljuljivati u san i stati kraj vašeg uzglavlja pri vašoj molitvi!...

Sine moj zlatni... Filozofe moj mali... Vidim tvoi ozbiljan pogled. Hoćeš nešto da me pitaš, ali ti riječ zapinje u grlu pa me samo gledaš...

A ti, kćeri moja divna, curice mala, prekrasni anđele moj! Majčica ti rekla da sam otputovao i ti sad čekaš da se vratim i donesem ti lutkicu, lijepu, plavokosu, sa dugim kečkama, u čipkasto haljinici, koja zna reći „mama“, a oči joj se zaklope kad je položiš da legne. Pogledaj me još jednom svojim velikim plavim očima; pogledaj me, duboko mi se zagledaj u oči, duboko, duboko...

Suze mi teku niz lice... A onda se zastidim samoga sebe. Zašto plakati? Zar nije bolje umrijeti? Odmah, odmah! Zar nije bolje umrijeti nego tako neizmjerno patiti, kao što ja patim, evo deveti dan?

Sviće.

Rekli su mi da se spremim. Kako? Šta? Šta znači to da se spremim? Ostavili su mi džepnu maramicu i limeni židovski znak. A to ne treba spremati. Dakle ja sam spreman, izvolite gospodo, ja sam spreman!

Ali nitko ne dolazi. U međuvremenu bila je i promjena straže; kroz luknjicu na vratima vidim lice drugog stražara.

Dakle! Hoćemo? Nećemo? Ali nikoga nema. Jednoličan hod stražara pred ćelijom ometa tišinu praskozorja. Nagadam, moglo je biti oko pet sati izjutra.

U hodniku čuju se razgovori.

Aha, sada dolaze!

Ustanem. Djeco, ženo, zbogom! Ne zaboravite me!

Razgovor je sve življi. Uskim hodnikom odjekuju koraci sve češći, sve bučniji. Na drvetu pred prozorom oživi: čuju se prvi cvrkuti vrabaca, pa sve više i više.

Već se vide i prvi traci sunca, a po mene ne dolaze. Da nisu zaboravili? Ali oni su uvek tačni i temeljiti. Sad će doći, sad, sad.

Opet se otključavaju vrata. Pojavljuje se ključar koji me je noćas pozvao na strijeljanje:

— Zaboravili su vas. Doći će večeras. Budite spremni!

— Dobro — odvratim.

— Sad hajde na pranje.

Teško koračam izranjavljenim nogama prema nužniku.

— Brže, brže, — viče ključar.

Operem se malo i obrišem džepnom maramicom. Onda se vratim u ćeliju i sjednem na slamnjaču.

Dakle zaboravili su. Šteta, velika šteta! Sad ne bih više patio.

Legnem.

Sa dvorišne strane dopiru glasni razgovori i lupu čekića o nakovanj. Netko nosi daske i baca ih na hrpu. Čuje se pilenje drva i bacanje crijepova. Nešto se gradi, kuje. Lupa čekića sve monotonija, gotovo po taktu. Kao lupa točkova na vozu! Tik! Tak! Tik! Tak! U mojoj glavi šumi i bruji. Voz odmiče sve dalje i dalje u nepoznatom pravcu. Vidim se u njemu. Promiču telegrafski stubovi, sve brže i brže, gotovo se više ništa ne vidi. Magla je pala.

Moglo je biti oko 11 sati, kada su me probudili. Opet isti ključar sa jednim civilnim licem:

— Ime, prezime, godina rođenja, zanimanje, vjeroispovjest?

Vrata se zalupe.

Dakle to je priprema za večeras, pomislim. Ipak je šteta što me već nisu strijeljali. Sad moram dalje da čekam, a to mi je sasvim nepodnosivo.

Samo da nema tog čekanja! To je vječnost. I kako samo sati polako prolaze pred strijeljanjem!

U hodniku vrema. To sigurno stražari idu na večeru. Dakle večeras! Da se spremim! Što ja imam da spremim! Ništa, sve što imam, na meni je. Savjest čista. srce mirno, od porodice sam se oprostio. Sad bi već trebalo da dodu. Ovo čekanje me prosto nagoni na ludilo. Znati da ćeš biti streljan i još satima čekati, jer sigurno prije ponoći neće doći! A do ponoći je dugo. Da upitam stražara pred ćelijom? Nema smisla, on neće znati: stražari se mijenjaju svaka tri sata, a ključari jednom dnevno, u podne. To sam već naučio. Dakle strpljenja.

Odjednom se vrata otključaju. Pojavljuje se stražar.

— Trebate li van ići? — upita.

— Da, hoću, molim — odgovorim i dopuzim do nužnika. Stražar me prati i čeka pred vratima nužnika, u kojem ja razmišljam da li da ga pitam i da ga zamolim da požuri sa strijeljanjem. Ali on neće znati. Da zna, ne bi me pustio ni na nužnik.

Vraćam se u ćeliju. Svjetlo se gasi, ostajem sjedeći na slamnjači, čekajući. Tako prođe sat, dva.

Odjednom svjetlo. Na vratima onaj „moj“ ključar od prošle noći.

— Jeste li gotovi? —

— Jesam, — odgovorim i ustanem.

— Idemo, — reče i otvori vrata širom.

Dodem do vrata.

— Ali čekajte još malo, da uzmem vašu hapšenicu. Odmah ću doći.

Vrata se zalupe. Opet sam sâm.

Čekam pred vratima. Noge bole, stojim samo na petama, jedva se držim. Čekam, čekam, virim kroz onaj mali otvor jednim okom, a mog „spasioca“ nema.

Nisam mogao dugo stajati. Vratim se do slamnjače, ali instiktivno se brzo uspravim, odem do prozora i pogledam u zamračeno nebo.

Na Trešnjevci, negdje daleko puče puška. Jednom, dva puta. Onda opet umuče. Vježbaju se u pucanju, da budu sigurniji. U redu...

Pali se svjetlo. Vrata se otvaraju. „Moj“ ključar se pojavljuje s nekim papirom u ruci.

— Jeste li se pomolili bogu?

— Jesam. Možemo ići.

— Evo sad ćemo — i zalupi vratima.

Lupa motora i dobro mi poznati zvuk trublje. Iz daljine otvaraju se glavna vrata zatvora, buka motora čuje se sve bliže. „Zelena Marica“, poznam je po škripi kočnica. Hvala bogu! Dakle ne ovdje, nego će me odvesti. Da li u Maksimir ili Rakov Potok? Sad ćemo vidjeti. Ali svejedno, samo nek me već vode.

Otvaraju se vrata na kolima, neko iskače iz njih pa zalupi snažno. Tišina. Evo došao je čas. U mraku dotapkam do vrata. Nestrpljivo čekam da se otvore.

Ništa. Čekam. Srce lupa, magli mi se pred očima, osjećam da mi je žila na sljepoočnici nabrekla, znoj me obliva.

Ali ništa.

Zatim, neki ljudi silaze stepenicama. Vrata na kolima se otvaraju, huk motora i „Zelena Marica“ odlazi.

Dakle, nisu došli po mene. Bravo! Šteta! Već sam mogao biti mrtav i više ne bih mislio.

Svjetlo se upali. „Moj“ ključar ulazi u ćeliju, gleda po sobi.

— Hajde, naprijed! — kaže oštro i glavom pokazuje smijer.

Pogledam po ćeliji, kao kad sam od kuće polazio na put, pa kao da što ne zaboravim.

Idem pred ključara. Izlazim u mračno dvorište. Sipi tiha kišica.

— Ovdje — reče — ovdje — i pokaže na kestenovo stablo. — Nasloni se na drvo i da se nisi makao! —

Naslonim se ledima na drvo, jedva stojim. Noge bole, a kičma da pukne. Naslonim glavu.

Jedan, dva, tri, brojim u sebi. Ništa. Maknem glavu. — Hajde! Sta čekaju? — mislim u sebi.

Ponovo naslonim glavu: jedan, dva-a... Aha! projuri mi mozgom — da vidim hoću li polako izbrojati do tri. Dakle, je-dan, dva-a-a i tri-i-i... Šta je? Pali! Je-dan, d-dva-a i trii. Opet ništa. Ovo je grozno! Srušit ću se, a ovi ne pucaju.

Znoj me obliva. Ali ovi ne pucaju. Jedan, dva... brže, sad ću reći: tri. Ništa. Gadovi, nitkovi! Ali ne, ne! Posljednje misli neka mi budu lijepe i čiste. Dječice moja slatka, ženo moja, majko moja, zbogom! Vi svi spavate tvrdim snom, a ja ovdje umirem. Zbo-gom!

Ništa!

Noge peku, bole, glava bruji, zima mi je i cvokoćem zubima, gubim svijest. Valjda su pucali, koljena mi pokleknu, ja padam, pucanj nisam čuo, djeco, zb...

— Hajde sa mnom, — pojavi se preda mnom ključar.

Uspravim se teškom mukom, pođem za njim. On otvara vrata moje ćelije.

— Hajd sad unutra, sutra ćemo! — reče osorno i zalupi vratima.

— Ne, ne! — riknem. — Molim vas ne sutra! Preklinjem vas: danas danas! Molim vas!...

Probudi me promjena straže. Ležao sam na golom podu i tresao se od zime. Bilo je oko 5 sati izjutra. Dovučem se do slamnjače i izgubim svijest.

Sad me bude razgovori u dvorištu. Bila je nedjelja, valjda opći odmor, pa se razgovaralo i šalilo. Čak se čulo i pjevanje: „Duni vjetre maglu sa Mostara...“

Da, Mostar, tamo sam proveo svoje prvo djetinjstvo. Slike Neretve, Huma i Rimskog Mosta prohuje pred mojim duhovnim očima.

Iz daljine zvono objavljuje 12 sati, podne.

Donose mi jelo. Juhu i kruha. Sjedim na slamnjači, a jelo ostavljam na podu onako, kako su ga donijeli. Skoro zatim ga odnose. Žurilo im se: bila je nedjelja, pa opći izlaz u grad požuruje i obavljanje dužnosti. Sad negdje i moja djeca polaze na uobičajenu šetnju. Nekad sam tako izvodio svoje male sestre. One su sada daleko, a jednu sa mužem i dvoje djece odveli su u logor... Paula, sirota moja sestrica Paula!

Mislim da su me pitali zašto ne jedem, ali odgovorio nisam ništa. Zurio sam tupo kroz rešetke u kestenovo lišće i malo, sasvim malo se veselio skorom cvrkutu ptica.

„Sutra ćemo“ bruji mi u ušima. „Sutra ćemo“ stoji na zidu. „Sutra ćemo“ šapućem. Dakle večeras. Ali ja to ne mogu izdržati. Imam strašne fizičke boli, a duševna patnja je neizreciva. „Ja to ne mogu da podnesem!“ izgovorim glasno. „Ovo normalan čovjek ne može da izdrži.“

Čudnovato! Ovaj čovek sigurno ima nalog da me ubije, a stalno odgaga! Sigurno mu tako naređuju.

Gledam oko sebe. Htjedoh skočiti na noge ali od silne boli padoh natrag na slamnjaču.

Ha, ha, ha! Pa moje noge su postale prevelike za mene. Ovakova stopala gledao sam kao dijete na sajmovima! Da, da, noge su mi prevelike. A na ovakove noge su mi kod saslušavanja htjeli navući cipele! I to silom! Mučili su se i psovali što su mi noge nabrekle.

Još su vikali za mnom, kada sam nakon saslušanja morao na rukama i krvavim koljenima da ispuzim iz sobe, u kojoj se vršilo preslušavanje.

A na glavu bi mogli da navuku cipele, jer mi je glava bila malena. Manja za dva zuba, koja su mi te večeri „slučajno“ ispala.

Sad mi je glava opet velika, kao bubanj. I netko tuče u bubanj, jer mi bilo kuca na sljepoočnicama. Često mi se čini da padam u bunar, a ne mogu da propadnem, jer glava ne može da prođe. Zapinje na uši. Velika je, puna svakojakih električnih vodova, jer neprestano bruje, strašno bruje telefonske žice na visokim stupovima. Njom prolaze točkovi vagona i zapinju o žilu, koja je nabrekla na sljepoočnici.

Hoće silom da je preskoče. Ne može, gospodo! Natrag! Ta je žila posljednji most, koji nitko ne može da prede. Ili treba da se podmetne dinamit. Jer tamo stoji tabla, na kojoj piše: Natrag! Sutra ćemo!

„Sutra ćemo“, odzvanja nečiji glas i goni.

Ja bježim, bježim da me taj glas ne stigne. Ali drugi glas više: „Nisi lud!“ i bježi za prvim.

Ko će biti prvi taj će pobjediti.

Misli se grozničavo isprepliću i pristizu jedni druge kao valovi nabujale rijeke, a moj ključar ih tjera bičem.

— Brže, brže! —

Znoj me obliva. Srce lupa da iskoči. Drhćem. Tresem se.

— Sutra ćemo! — doleti prvi. — Makni se da prodem. Prelazim preko mosta i objavljujem: sutra ćemo.

Pred očima mi se zamagli...

— Gospodine, gospodine! — budile su me ženske ruke.

Otvorim oči. Preda mnom u ćeliji stajale su dvije žene i nosile veliku zdjelu kiselog kupusa. Na otvorenim vratima stražar s puškom o ramenu.

— Gospodine, hoćete li malo zelja? Uzmite, osvježiće vas.

Sjednem i zurim tupo.

— Uzmite, evo ovdje ćemo metnuti na slamnjaču.

— Hajde, požuri — više stražar.

Odlaze.

Saberem se. Šta je to sa mnom? Gdje sam?

Dohvatim prstima kupus i počnem jesti. Prija mi.

Vrata se otvaraju.

— Šta je tebi? — pita stražar, obazirući se desno i lijevo, da ne bi ko opazio da s hapšenikom razgovora. Među usnama drži cigaretu.

— Kakav si, bolan? — pita i gleda me čudnovato.

— Na, hoćeš čik? — i daje mi ostatak cigarete iz ustiju.

Uzmem i metnem u usta. Već punih 15 godina nisam pušio. Sad sam pušio.

Povučem dim. Magli mi se pred očima, zidovi padaju u ponor.

Vrata se zalupe. Dolazim sebi. Doteturam se do prozora i udahnem duboko. Još sam tu... Večeras će biti svršeno...

Kleknem na slamnjaču: „Svemogući bože na nebesima, preklinjem te, oslobodi me muka.“

Vrata se otvaraju, u njima stražar.

— Ma šta je tebi, bolan? Eto gledam te kroz bušu, kao da si poludio.

Gledam.

— Rekoše mi — mucam. — da će me večeras strijeljati, a... —
— Ma ko ti je to rekao? —
— Onaj ključar, visoki.
— Pa ono je budala, muči ljude. Otišao je danas na frontu.
Na, evo ti cigareta. Hoćeš kruha?
Iz jednog džepa vadi cigaretu i kruha i pruža mi.
— Hvala — promucam.
— Neće ti biti ništa. Saberi se. Puši i jedi, hajde pa se umij.
Zapali mi cigaretu i odlazi.

Poslednji traci sunca bacali su bljesak sa prozora na zid prema slamnjači i poigrali se. Risali su razne figure i vraćali mi normalan tok misli.

Čuo se prvi cvrkut ptica na stablu divljeg kestena. Upravo jedan vrapčić otkinu zelen listak i veselo odleti u daljinu...